

כב. אין אסתר מגדת

שתיקת ההיסטוריה

"אסתר ברוח הקודש נאמרה" (בבלי, מגילה ז ע"א). לכתיבה היסטורית פשוטה אין צורך ברוח הקודש, אשר על כן, אין לראות במגילת אסתר סיפור מעשה היסטורי המנסה להסביר ולתאר את אשר התרחש, אלא יצירה דתית מובהקת. על רקע זה תובן שתקנותה המופלגת של מגילת אסתר הנמנעת מלהתייחס לשאלות רבות ומהותיות העולות בקרב המעיינים בה. תופעה זו ידועה היטב ללומדי המקרא הנתקלים מעשה שגרה במקרא המעלים, מכסה ומבליע עניינים רבים המעוררים את סקרנות הקורא, ואחרים שאינו מודע להם כלל. אולם, במגילת אסתר בולטת תופעה זו שבעתיים ומסקרנת פי שבעים ושבעה. האופי הא-היסטורי של מגילתנו (וחג הפורים הנכרך בה) עולה אגב עיון בפן חשוב של המגילה המוסק מתוך מה שנאמר כאן. בעיקרה המגילה עוסקת במה שלא קרה ולא במה שקרה. מבחינה זו ערכה ההיסטורי העקרוני מפוקפק למדי. כדי להבין זאת נדמה בליבנו כי מאן דהוא היה מצליח להתנקש בחייו של היטלר בתחילת דרכו אחרי שכתב את יצירתו הנלווה – מיין קאמפ. מותר לשער שה(לא)איש הזה ו'יצירתו' היו זוכים לעבודת מחקר אחת או שתיים במסגרת בירור מגוון פניה הרעיוניים של התרבות הגרמנית בשנות העשרים. אולם, משום שלדאבון לב לא כך קרה, 'זכו' ה'איש' והספר למחקרים וליצירות אינספור.

כזו היא ההיסטוריה הנאחזת במה שהיה. לגביה העיסוק במה שיכול היה להיות אינו אלא תרגיל אינטלקטואלי המדגים מסלול אפשרי אחר, שהעלתו לדיון לא באה אלא כדי לחדר ולהבליט את מה שהתרחש ולבארו. לא כן הדת. בעיסוקה בעבר השאלה מה יכול היה להיות היא שאלה מהותית ביותר המחדדת ומבליטה את בחירתו החופשית של האדם.

לא הגידה את עמה ואת מולדתה – מדוע?

נבחן להלן את גישתה של המגילה לגלות מהקלות היותר ממאירות שנתקלל עמנו. חשובים דברינו אלה כהקדמה לעיסוק בתופעת הגלות, שכן זו כמעט על פי הגדרה

מחייבת עיסוק במה שלא היה ויכול היה להיות אילו... זו הגלות הכרוכה בחשש מתמיד להעלמה וריקון ובזיכרון החופש והחרות שאינם.

הכתוב מציין: "לא הגידה אסתר את עמה ואת מולדתה כי מרדכי צוה עליה אשר לא תגיד" (ב,י). כך אכן נהגה בקביעות: "אין אסתר מגדת מולדתה ואת עמה כאשר צוה עליה מרדכי" (ב,כ). כדרכו פעמים הרבה יוצר כאן הכתוב מעין הקבלה כיאסטיית: "את עמה ואת מולדתה" – 'מולדתה ואת עמה' וההתרשמות היא של ביצוע ההוראה ככתבה – וכלשונה. ההדגשה הבאה: "ואת מאמר מרדכי אסתר עשה כאשר היתה באמנה אתו" (ב,כ) מיטיבה להעמידנו לנוכח עוצמת הציות. גם כשאין דברי מרדכי בגדר צווי ממש הנשמע באוזן, אלא מאמר הנוכח בזיכרון, לא זוה אסתר מדברי מרדכי. על רקע כל ההדגשות הללו גדולה התמיהה על הכתוב שלא טרח לציין מה ראה מרדכי לצוותה כך. בכך מצטרפת שאלה זו לשאלות מפורסמות אחרות בפרשנות המקרא שעניינן הסברת מניעיהן של דמויות מסוימות. למשל השאלה, שאינה חסרת זיקה לשאלה דידן, מדוע לא מתגלה יוסף לאחיו ואביו לאחר שעלה לגדולה. שאלות אלו עומדות בצומת של אירועים חשובים ביותר במקרא, ואין לפותרן בטיעון השחוק שאינן חשובות דיין. דומה שההתעלמות הבולטת משאלות אלו היא מרדכי הכתוב המבקש להעמידן כאתגר למעיין וכדי לעורר למחשבה בעניינן, אם כי מובן שיש לדון בכל מקרה לגופו ולבאר מה עולה מדרך המחשבה הזו.

למותר לציין כמה מרתקת השאלה מדוע ציווה מרדכי על אסתר מה שציווה, במיוחד על רקע ידיעת הקורא כמה חשובה ההימנעות מהדגשת זיהויה הלאומי להתפתחותה של העלילה בהמשך. על דרך ההשערה ניתן להציע בנידון כמה אפשרויות. בהנחה כי טכסיס לפנינו ("פחים טמנה לו" בבלי, מגילה טו ע"ב), ברור שעוצמת הגילוי בדבר יהדותה של אסתר במשחה השני בחברת אחשוורוש והמן, הייתה פוחתת עד לאין שיעור לו הייתה לאומיותה ידועה, ויתכן כי הטכסיס שנקטה (אם בכלל ראוי לכנותו טכסיס) היה מאבד את סיכויו. בנסיבות אלו אפשר, כי המן ואחשוורוש היו חושדים במניעיה מלכתחילה. ניתן לפתח כיוון זה עוד ועוד, אך מנגד אין להוציא מכלל אפשרות גם את ההפך. מלכתחילה אולי היה המן נרתע מלהתגרות בעמה של המלכה. סברות אפשריות לכאן ולכאן, ודומה כי שלל האפשרויות הללו רק מדגיש את היעדר ההתייחסות של הכתוב לעניין ומעורר לפרשנות.

בניסיון להעניק תשובה לשאלה על מה ולמה נמנע מרדכי מלציין את לאומיותה מצאנו שני כיווני פרשנות עיקריים. האחד, מתייחס למה שעתידי להתרחש וקושרו בקשר סיבתי ברור במה שהורה מרדכי בעבר. לפי זה נצטוותה אסתר שלא לספר על עמה ומולדתה משום שלפרט הזה אמורה להיות חשיבות מהותית בעת ההצלה בגין הפתאומיות הדרמטית של חשיפת הלאומיות בזמן ובמקום המתאימים. כיצד יכול היה

מרדכי לדעת מראש שפרט זה עשוי לשאת חשיבות גדולה כל כך בעתיד הבלתי נראה? ניתן כמובן להסביר זאת באמצעות תחושות, אינטואיציות ואף נבואה.¹ כל שביכולתנו לומר הוא שאין לכיוון פרשני זה כל רמז בכתוב.

כיוון הפרשנות השני טוען שמרדכי פעל מתוך שיקולים הגיוניים העולים מתוך תנאי הזמן והמקום הקרובים יותר. גם לו אין רמז בכתובים, אך ניתן לפתחו בכוח הסברה. אפשר כי באי גילוי עמה התכוון למנוע את התמנותה למלכה,² סברה שיש בה הגיון מסוים – על רקע הפסיפס המדיני-חברתי שרוקמת המגילה, שבו יש ערך רב ללאומיות על כל סמניה. וייתכן כמובן פירוש הפוך, מרדכי דווקא רצה שתמנה למלכה.³ בכך תוכל לעזור ולסייע בבוא העת, וכניגוד לקודמו שהוא פסיכולוגיסטי טהור, יש לפירוש זה סמך מסוים בידיעותינו על הממלכה. יש האומרים, כי בציוויו רצה מרדכי לסייע לה לשמור בסתר על דתה (מעין 'האנוסיות' המאוחרת).⁴ ויש אומרים, וגם בכך מעורבת מן הסתם ידיעת קורות ישראל בעתיד, שרצה לשמור את עם ישראל מצרה אם יפקוד את אסתר גורל דומה לזה של ושת.⁵

פירושים אלו תומכים יתדותיהם בנסיבות המיוחדות של אותו אירוע ויש להם סימוכין בדאגנותו היתירה של מרדכי העולה מהתהלכותו המתמדת לפני חצר בית הנשים (ב,יא). לכאורה, הנסיבות שמשרטטים הפירושים דלעיל למניעיו של מרדכי האוסר על אסתר לגלות את עמה את מולדתה, שונות מאוד ואינן מתיישבות זו עם זו. ובכל זאת, ניתן לשער מכנה משותף לכולן. כל הסיבות שהובאו, ועוד רבות אחרות שלא הובאו,

1 למשל בפירושו השני של אבן עזרא: "ואחרים אמרו כי בדרך נבואה או בחלום ידע שתבוא על ידה תשועה לישראל".

2 רש"י: "כדי שיאמרו שהיא ממשפחה בויה וישלחה שאם יודע שהיא ממשפחת שאול המלך היו מחזיקים בה". ודברי ר' יוסף עראמה ומה שהשיב בעל 'יוסף לקח': "ומהר"ם עראמה כתב שהטעם הוא כדי שלא יחנה המלך בלב טוב בהיותו יודע שהיא מזרע המלוכה. ועוד כתב בזה טעם שני ואמר כדי שלא ידעו משרתי המלך מה הוא לה ולדעת מה יאמרו נערי המלך להרחיק לה הנוק ולקרב לה התועלת וזה לא יוכל עשוהו אם יודע בשער המלך מה הוא לה ולשני הטעמים האלה עם התועלות הנמשכות לא היתה צריכה להעלים עמה שכאשר לא ידע משפחתה ולא יודע מה הוא לה וגם ידע זרע המלוכה".

3 פירוש ראשון באבן עזרא: "יש אומרים כי מרדכי לא עשה נכונה שצוה על אסתר שלא תגיד עמה כי פחד שלא יקנה המלך לאשה אם יודע לו שהיא מהגולה". כלומר, מרדכי רצה שתלקח!

4 אבן עזרא: "והנכון בעיני כי עשה זה מרדכי בעבור שתשמור תורת ה' בסתר שלא תאכל נבילות ותשמור השבתות ולא ירגישו המשרתים כי אם יודע הדבר שמא המלך יכריחנה או יהרגנה כי בעל כורחה נתפסה".

5 הגר"א מפרש: "והינו לפי שהיתה מטמנת עצמה מן המלך וגם לאחר שנתגלתה לא היתה הולכת עד שלקחה אותה בעל כורחה והיה מרדכי מתיירא שיהרגו אותה ואת משפחתה ואת עמה כי יאמרו שאין רצונם להתחתן במלך".

מתאימות למצב של גלות מדכאת ומשתקת, וזה היה מצבו של ישראל בעת ההיא. לפי המגילה אפשר שהמטרות שאותן ביקש מרדכי להשיג אליבא דכל אחד מן הפירושים דלעיל טובות ורצויות וחלקן אף הכרחיות, אך אוי לו למי שחייב להשיגן בדרך הזו. ומבעד לשפע התשובות ומניחוח המכנה המשותף לכולן צצה לפתע המחשבה שמא העניין בכללותו שונה במקצת והתשובות אינן תשובות אלא תירוצים. אולי בהימנעה מהסבר לשאלת ההתכחשות ללאום בציוויו של מרדכי רמזה מגילתנו, כי בעצם אין הסבר. יש רסיסי עילות העטופים במעטה עבה של חששות סבירים יותר או סבירים פחות, המתגמדים מול העיקרון הפשוט הקובע כי בזמנים כתיקונם לא כך נכון לנהוג. לשון אחר, שטטוש זהות הלאומית והסוואת הייחודיות הדתית הינם טכסיס מתאים מאין כמוהו לצורכה של מטרה מוגבלת ומצומצמת. עד כדי כך מצומצמת, שאולי אין צורך בטכסיס כלל ועיקר. הנוק גדול מן התועלת, ומה לנו הוכחה יפה יותר לכך מכך שבסופו של דבר, חרף כל הסיבות האלה רחפה סכנה על עם ישראל כולו למעט אסתר, זו שלא הגידה את עמה. ואף אם התכוון מרדכי למנוע את התבוללותה שלה, מה תועלת הייתה לו בכך לו העם היה מושמד? ! הנה כי כן, לא תוכניותיו של מרדכי סייעו – רווח והצלה עמדו לישראל ממקום אחר!

הנה כי כן, מהלך המאורעות החיצוני איננו ברור די הצורך, אך בעומקה, אי בהירות זו מנוצלת לומר משהו על הגלות.

רקע ההתבוללות

בחינה כוללת של עלילת המגילה מגלה כי ציוויו של מרדכי על אי-גילוי המולדת והלאום אינו חסר רקע. הוא נטוע בקרקע יציבה של טטטוש ועמעום הדיוקן הלאומי. המשתה שתואר בפרטים ופרטי פרטים תוך הדגשת השתתפות הלאומים השונים אינו מגלה רמז קל להשתתפותו של עם ישראל. תלמיד רבי שמעון בן יוחאי, שהקפדתם על לאומיותם אינה טעונה ראייה, ציינו כי בני ישראל שבאותו הדור נתחייבו כליה – "מפני שנהנו מסעודתו של אותו רשע" (בבלי, מגילה יב ע"א), ושמא יותר מאשר הנאה חומרית פשוטה, יש רמיזה להנאה בעצם ההשתתפות. על כן 'אין אסתר מגדת מולדתה ואת עמה' אינו חידוש מיוחד לדבר, אלא המשך למגמה שביטוייה רבים ושונים.

מרדכי היה כידוע היהודי היחידי בסיפור המגילה שזכה לשם וייחוס. ייחוס נוקב יוירד עד לימים קדומים, וברמז אולי שולח יונקותיו לקיש ומשפחת שאול (ב,יב). ושמא המספר שהודיענו על כך בא לרמוז כי הייחוס יחוס, אך בפועל קורא מרדכי המיוחס להתעלם מהעולה מן הייחוס הזה, למצער לגבי אסתר. הנה, גם אסתר הגיעה שלא בטובתה לאותו טטטוש זהות המאפיין את הגלות.

התפנית הגדולה

נמצאנו למדים שפסוק 'אין אסתר מגדת' מאפיין אולי יותר מכל קטע אחר במגילה את תקופת הגלות. אולם, מתוך נקודת מוצא אפילה זו עולה וצומחת התפנית הגדולה ששינתה כליל את פני האירועים. הנה, בניגוד מוחלט ובשוני קיצוני לרוח 'אין אסתר מגדת' מכריז מרדכי, שאינו כורע ומשתחוה להמן, על יהדותו בפומבי: "כי הגיד להם אשר הוא יהודי" (ג,ד). גם בפרשה הזו ניתן להעלות תלי תילים של סברות מדוע נמנע מרדכי מלהשתחוות להמן, ואין צורך למנותן כאן כרוכל. מאחורי כולן עומד כמדומה ההסבר הפשוט – 'כי הגיד להם אשר הוא יהודי'!

לא דקויות פסיכולוגיות פורסת לפנינו מגילת אסתר ולא סרק באה לקרוע כדי להציץ לתוככי נפשו של מרדכי. על כן לא נדע אל נכון מה היה בלבו כאשר ציווה על אסתר מה שציווה. אך על רקע אי ידיעה זו מותר לשער כי אין הנפש הישרה מסוגלת להשלים לאורך זמן עם ההתכחשות לזהות. אשר על כן מול 'אין אסתר מגדת' מגיד מרדכי גם מגיד. ומה שהוצנע נגד הטבע מתפרץ ברוב עוצמה במוכן מסוים באופן לא טבעי, שכן יש מן ההתעקשות חסרת הפשר בדפוס ההתנהגות הזה. אולי הא בהא תליא ולולי הלחץ המדכא שהניע את מרדכי להורות להכחיש, לא היה פרץ הרגשות הלאומי שבא בעקבותיו במעין התיישרות של 'כלים שלובים', עז כל כך, והרבה צרות היו נמנעות.

מרדכי הגולה

סופו של דבר הצרות לא נמנעו. ה' טובב כידוע את הדברים בדרך מיוחדת ולבסוף צמחה הישועה משני היסודות גם יחד – גם משתיקתה של אסתר וגם מדברנותו של מרדכי, ויש טעם לבחון את הקשר ביניהם. דומה, כי הפרט המקשר בין 'אין אסתר מגדת' לבין 'מרדכי לא יכרע ולא ישתחוה' הוא 'ומרדכי ישב בשער המלך' (ב,יח). 'בשער המלך', אין הוא יושב קרנות, מדובר בשער⁶. בתוקף תפקידו זה בחן את אשר עלה לה לאסתר, ובה בעת הסתבך באותו סירוב להמן שממנו התגלגל הכול. לכאן נקשרת הכחשת הזהות היהודית של אסתר, ההאזנה לבגתן ותרש והתנהגות שאיננה נקייה משמץ של גאווה בסירוב הלא ברור להמן. כאמור, הישיבה בשער המלך תפקיד רשמי הוא בממסד של אחשורוש. הכתוב מציינה מאוחר יחסית בסדר הדברים בסמוך לגילוי המזור של: "ובהקבץ בתולות שנית ומרדכי ישב בשער המלך" (ב,יח). כביכול, רצונו לרמוז כי כמוהו כאסתר גם מרדכי הולך ונטמע בעולם האחשורושי הזה. אם נרצה זוהי תמציתה של המגילה כולה – ככל שתגדל ההתבוללות כך יהיה צורך בצעד קיצוני יותר של ה' כדי לחלץ את עמו ממנה.

6 על פי דניאל: "ודניאל בתרע מלכא" (דניאל ב, מט).

מרדכי העולה לגדולה מכונה 'מרדכי היהודי': "כי מרדכי היהודי משנה למלך אחשורוש" (י,ג). גם בגדולתו נותר 'איש יהודי', וכפי שבתחילה זוהה לא רק באמצעות האב, כמקובל במקרא, אלא כיהודי, בתחילה, כך גם בסוף. בכך אין שינוי. אולם הכתוב הגדיר את ייחוסו באמצעות הגלות: "אשר הגלה מירושלים עם הגלה אשר הגלתה עם יכניה מלך יהודה אשר הגלה נבוכדנצר מלך בבל" (ב,ו). ארבע פעמים 'גלה' בפסוק אחד די והותר הם להבנת כוונתו. בולטותה של הגולה זועקת בפתיחת מגילת אסתר וזה מצב התובע תיקון. לרוע המזל תיקון זה לא הושג. גם יהויכין שהוזכר כאן זכה כידוע לעלות לגדולה ובסופו של דבר הושם כסאו מעל המלכים אשר אתו, אך חז"ל לא ראו בכך כל מעלה: "נבלת יהויקים מלך יהודה שהיתה מושלכת לחורב ביום וקרח בלילה חביבה מחייו של יהויכין מלך יהודה שהיה כסאו מעל כל המלכים ואוכל ושותה בטרקלין של מלכים" (ספרי, עקב מג). כל עלייה לגדולה בחסדי מלכים זרים טומנת בחובה את זרעי השכחה. אין המשכיות בגולה, ויש סמליות רבה בעובדה שהמגילה מסתיימת בלא ילד. אין ממשיך לאחשורוש ואסתר!

היעדר היסטוריה פעילה

חז"ל שדרשו: "שלחה להם אסתר לחכמים: קבעוני לדורות. שלחו לה: קנאה את מעוררת עלינו לבין האומות" (בבלי, מגילה ז ע"א), השכילו להבין את המתח הפנימי העמוק שבו שרויה מגילתנו. אם נועדה יצירה מקראית לעמוד בסימן הנצח ולהיקבע לדורות מסופק הדבר באשר למגילת אסתר, שכן קביעה של סיפורה של זו לדורות סכנה טמונה בו. קביעתה לדורות אומרת בעקיפין קביעת הגלות לדורות, משום שסופה של המגילה אינו מעלה כל אפשרות לאיזו התפתחות חיובית בעניינה של ארץ ישראל. הנה כי כן, מגילת אסתר, שאינה מציירת איזושהי היסטוריה פעילה, מכרזת בעם כי בגלותו אין לעם ישראל היסטוריה פעילה. נע ונד, מתנדנד מהצלה להצלה, עוסק במרץ רב בהישרדות כשקיומו הלאומי תלוי על בלימה. בהתפתחויות נוסח אירועי מגילת אסתר מחמיץ העם כליל את ייעודו הגדול, "ונברכו בך כל משפחת האדמה" (בראשית יד,ג) עתים מטשטש זהותו ועתים מבליטה ואינו יכול להגיע לאיזון הפשוט המאפיין עם היושב על אדמתו במולדתו. מגילת אסתר משרטטת הצלה גדולה, אך בעומק הדברים חביים זרעי הפורענות הבאה. למרבה מזלו מגילת אסתר לא הייתה הערוץ היחידי שבו נעה ההיסטוריה היהודית, ובצד מגילת אסתר הקפיד המקרא להציג את הפן הארץ-ישראלי של קורותינו בספרי עזרא ונחמיה.